

УДК 929Грушевський+94(477)(092)

Ірина Цибенко,
провідний бібліотекар НІБ України,
кандидат історичних наук

Територіально-історичні дослідження Михайла Грушевського: бібліографічний аспект

Здійснено аналіз територіально-історичних досліджень Михайла Грушевського, визначено місце у них документознавчої та бібліографічної інформації — списків архівних джерел, наукової літератури, бібліографічних посилань, інверсій, коментарів тощо.

Ключові слова: грушевськознавча традиція, бібліографічний супровід, територіально-історичні дослідження.

Різноманітна творча діяльність визначного українського історика та громадсько-політичного діяча М. Грушевського (1866—1934) давно вже викликає значний інтерес серед науковців. Стан сучасних досліджень у галузі грушевськознавства створює теоретико-пізнавальні основи і дає можливість різнобічного вивчення багатогранної спадщини вченого.

У грушевськознавчій традиції проблема територіально-історичних досліджень вченого не нова. Свідченням цього є багато різних публікацій на сторінках вітчизняних та зарубіжних видань. Однак у бібліографічному тлумаченні вона недостатньо представлена. Оцінка наукової творчості М. Грушевського в цьому плані з позиції бібліографознавства і є предметом пропонованої розвідки. Про зазначену нами проблему дають певне уявлення її теоретико-методологічні засади та практична наукова діяльність цієї непересічної особи.

Територіально-історичні дослідження, як провідний напрям у науково-дослідницькій роботі М. Грушевського, червоною ниткою проходять через усю його творчість. Це підтверджує аналіз наукового доробку українського вченого. Праці з історії, літературознавства, археографії, археології, етнографії, фольклору, написані в різні періоди його життя, відображають достовірні відомості про край, його територіально-географічні особливості, історію, економіку, культуру та інші сфери життєдіяльності.

Бібліографічний супровід наукових праць М. Грушевського містить значну документознавчу та бібліографічну інформацію, яка подана у вигляді складених автором списків архівних джерел, наукової літератури, бібліографічних посилань, інверсій, коментарів тощо.

Уже перші твори М. Грушевського, а це були територіально-історичні дослідження окремих українських земель, отримали схвальну оцінку авторитетних фахівців П. Голубовського [19], І. Філевича [23], М. Молчановського [18] та інших, які відзначали глибоку різнобічну обізнаність тоді ще молодого історика, відмінне знання першоджерел та літератури предмета дослідження, їхній критичний аналіз та об'єктивність поданих фактів.

У ході розгляду окресленої нами проблеми необхідно з'ясувати важливість деяких обставин у житті М. Грушевсь-

кого, що суттєво вплинули на формування його світоглядних позицій, виявлення інтересу до української історії та прагнення її пізнати. Витоки цього криються в далекому дитинстві вченого, яке проходило на Кавказі, куди у 1869 р. родина Грушевських переїхала з України після переведення туди батька, Сергія Федоровича, на посаду директора народних шкіл. Про це згадується в мемуарній літературі, зокрема, "Автобіографії" [6] М. Грушевського, його "Споминах" [11, 12], щоденниках [14, 15].

Можливо, саме ця обставина й відіграла визначальну роль у виявленні національних почуттів, пробуджуючи в ньому зацікавленість до всього українського. Майбутній учений із захопленням слухав розповіді свого батька про рідний край, українців, які там жили, їх мову, пісні, традиції.

В "Автобіографії" М. Грушевський згадує, навчившись читати, він зацікавлювався спочатку книгами українських письменників І. Котляревського, М. Гоголя, П. Куліша та інших, що були у домашній бібліотеці, а після вступу в 1880 р. до класичної гімназії у м. Тифлісі та успішного її закінчення у 1886 р., зачитувався книгами з гімназичної бібліотеки. Особливий інтерес викликали в нього твори М. Костомарова, М. Максимовича, А. Метлинського, М. Помяловського, А. Скальковського. Отже, безперечно, українознавча лектура мала великий вплив на формування ідейних принципів та ідеалів М. Грушевського.

У дев'ятирічному віці талановитий гімназист здійснює перші спроби дослідження наукової теми. Це М. Грушевський відзначив у "Споминах": "Твір мій мав заголовок "Ріки Росії" і був написаний на підставі атласу Львіна" [11, с. 142]. Звичайно, це був простий твір, що вийшов з-під пера ще недосвідченої руки, але, можливо, він виявився першим кроком до майбутнього шляху вченого — дослідника історії України, а такі риси характеру М. Грушевського, як наполегливість і цілеспрямованість, стали надійною запорукою у досягненні цієї мети.

У молоді роки бажання М. Грушевського, як він згадує в "Споминах", ближче пізнати історію, літературу, етнографію України спонукало його до поглибленого вивчення української мови і спеціальної наукової літератури. Він випишує з київської книгарні словник М. Левченка "Опыт русско-украинского словаря" (К., 1874), що тривалий час був

єдиним підручником з української лексики, а також повний річник часопису "Киевская старина", який виходив з 1882 р. в Києві [11].

Ознайомлення на сторінках часопису з публікаціями видатних діячів тодішньої української інтелігенції — О. Левицького, М. Костомарова, В. Антоновича, О. Кониського, М. Драгоманова та інших — все більше поглиблювало симпатії й інтерес М. Грушевського до української культури, а їхні основні науково-теоретичні ідеї та методологію дослідження вчений використав у своїй науковій праці.

Зокрема, ідея М. Костомарова "про землю як політичну одиницю староруського укладу" і його історико-географічний підхід до вивчення історичного процесу якоюсь мірою знайшли продовження в наукових працях М. Грушевського, що він сам відзначав [10]. Однак, стосовно об'єктивності й повноти історичного розвитку в ході проведення історико-краєзнавчих досліджень, вчений дотримувався принципу двовимірності, який вкладався у формулу поєднання вертикальних і горизонтальних зрізів аналізу минувшини.

За Грушевським, перший зріз давав суцільний образ економічного, політичного, культурного і національного розвитку країни, другий — відкривав додаткові можливості поглибленого дослідження територій — земель з урахуванням специфіки географічних, комунікаційних, соціальних чинників [10].

У визначенні історіософських поглядів вченого і опануванні ним відповідної методології дослідження на засадах документалізму суттєву роль відіграла київська наукова школа істориків. Наприкінці XIX ст. вона була утворена і діяла за участю визначного українського історика, професора Київського університету В. Антоновича, який у подальшому став науковим керівником М. Грушевського.

Ім'я В. Антоновича як вченого і громадсько-політичного діяча у той час добре знали не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Він був автором багатьох серйозних публікацій з історії, археології, етнографії. Підготував і видав цінну колекцію документального матеріалу з історії Правобережної України XVI—XVIII ст. у восьми томах "Архіву Південно-Західної Росії".

У 1886 р., вступивши до Київського університету Св. Володимира, М. Грушевський став студентом історичного факультету. Глибоке зацікавлення історичними дисциплінами під час навчання в університеті не тільки помітно вирізняло талановитого студента з-поміж інших, а й неодмінно мало привести його до наукової праці. Невдовзі він став активним відвідувачем занять школи В. Антоновича і зблизився з ним.

З того часу починається науково-творче життя великого українського вченого, яке продовжувалося 48 років. Багато хто з грушевськознавців (Л. Винар, Я. Дашкевич, М. Кордуба) визнають саме 1886 рік початком наукової діяльності М. Грушевського.

У студентські роки М. Грушевський написав свої перші наукові праці. Це були історичні розвідки, як-от "Южно-русские господарские замки в половине XVI века" (1890) — перший друкований твір, один із найвідоміших нарисів, написаних тоді істориком; дві монографії "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя" (1891) та "Барське староство. Історичні нариси XV—XVII вв." (1894), а також багато рецензій і різних публіцистичних статей.

Перші наукові праці вченого, в основному, територіально-історичні дослідження, мали ґрунтовну джерельну базу. Зокрема, в "Нарисі історії Київської землі..." автор використав 50 першоджерел та 164 наукових посібники. Серед них — історичні пам'ятки давньоруської літератури

та писемності, хроніки, літописи, кодекси, акти, грамоти. У переліку історико-літературознавчих видань є ті, які нині стали бібліографічною рідкістю (збірники творів М. Максимовича, "Повествование о России" М. Арцибашева, перший том "Достопамятностей руських" (СПб., 1815) тощо).

Наявний фактографічний матеріал, поданий істориком до твору, сам по собі є цінним, оскільки служить доказом об'єктивності й достовірності дослідження. Важливі документи були віднайдені М. Грушевським у різних українських і зарубіжних архівах Києва, Львова, Петербурга, Москви, Варшави, Вільнюса, Відня та інших міст. За різних обставин значну їх кількість було втрачено, проте відповідні відомості про них збереглися саме в працях М. Грушевського.

Вчений приділяв особливу увагу окремій публікації першоджерел, якими користувалися і продовжують користуватися дослідники сьогодні. Так, обсяг зібраних документальних матеріалів до "Барського староства..." виявився дуже великим, і автор видав їх у 1893—1894 рр. окремо у двох томах як додаток до монографії. Всього в них було надруковано 485 документів, переважна більшість із яких подана в повному обсязі. Оскільки об'єктом дослідження М. Грушевського в "Барському старостві..." була окрема територія Подільського воєводства, значна частина опублікованих першоджерел мала суто регіональні ознаки.

З вибором теми дослідження і наданням суттєвих порад молодому науковцю під час опрацювання ним перших історичних творів допомагав професор В. Антонович, який мав у цьому великий досвід [21]. У той час його власні наукові праці в галузі територіально-історичних досліджень утвердили в українській історіографії новий "земельний" напрям. Це пізніше відзначав М. Грушевський в своїй публікації: "Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения" (СПб., 1914). Завдяки діяльності В. Антоновича та його учнів, які сприйняли таку методику, протягом 80—90-х років XIX ст. українська наука збагатилася корпусом ґрунтовних досліджень з історії окремих земель Давньої Русі. Розвиток їх був представлений з урахуванням специфіки цих територій. Варто відзначити деякі з цих історичних праць: О. Андріяшева "Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст." (К., 1887), Д. Багалія "История Северной земли до половины XIV ст." (К., 1882), В. Ляскоронського "История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст." (К., 1897), М. Дашкевича "Болоховская земля и ее значение в русской истории" (К., 1874), М. Молчановського "Очерк известий о Подольской земле до 1434 г." (К., 1885). На них посилався М. Грушевський у своїх дослідженнях, у тому числі, багатотомній "Історії України-Руси". Це засвідчують списки використаної літератури до багатотомного твору, бібліографічні посилання, інверсії, цитування тощо.

Д. Багалій, визнаючи монументальність багатотомника, підкреслював, що: "...академік М. С. Грушевський на підставі своїх власних дослідів і на підставі цих обласних монографій міг дати в своїй "Історії України-Руси" вже й загальний широкий огляд усіх цих земель" [1, с. 228].

В "Історії України-Руси" — першій фундаментальній науковій праці з української історії, науковець М. Грушевський подав надзвичайно широку джерельну базу зі значним використанням документально-краєзнавчого матеріалу, яку супроводжував колосальний обсяг бібліографічної інформації. Отже це, на думку дослідників, а саме істориків М. Василенка [2], Л. Винара [4], Б. Круницького [17], певною мірою сприяло об'єктивному викладенню багатомірного шляху українського народу від найдавніших часів до середини XVII століття.

Провести належним чином бібліографічний аналіз багатотомного твору М. Грушевського, враховуючи його масштабність, досить складно в одній лише розвідці. Однак, необхідно відзначити в ньому суттєве бібліографічне опрацювання, проведене вченим, яке заслуговує на особливу увагу. Передусім, вміло складений розгалужений довідково-бібліографічний апарат, що свідчить про високу бібліографічну культуру автора. До нього ввійшли супроводжуючі статті, вступні замітки, передмови, післямови, пояснення до таблиць, коментарі різних типів, спеціальні екскурси тощо.

Усі ці компоненти містять науково-бібліографічну інформацію про вітчизняні та зарубіжні джерела з історії українського народу, що сприяло в цілому розкриттю змісту твору. Розроблені М. Грушевським спеціальні джерелознавчі огляди до багатьох томів видання, в яких було подано перелік та здійснено аналіз першоджерел, не тільки свідчили про ґрунтовність наукового дослідження, а й підтверджували джерелознавчі знання автора.

У появі цього унікального у вітчизняній історіографії твору, безумовно, позитивну роль відіграла втілена в ньому власна наукова концепція М. Грушевського, яка теоретично базувалась на методологічному принципі двовимірності історичного аналізу, про що згадувалось раніше. Ця методологія була використана вченим і в фундаментальній п'яти-томній "Історії української літератури", яка стала результатом дослідження М. Грушевським українського літературного процесу. Період, який подав у ній історик, подібний до розглянутого в "Історії України-Руси", а саме: з давніх часів до першої половини XVII століття. Обидва дослідження якоюсь мірою подібні: за хронологічними межами, тематикою, використанням ідентичних історико-літературних джерел, застосуванням подібного бібліографічного оснащення тощо. Однак, вчений об'єктивно наголошував на різних аспектах цієї спорідненості.

Проведене М. Грушевським в "Історії української літератури" ґрунтовне дослідження багатьох визначних пам'яток культури Давньої Русі: як-от "Повість временних літ", "Слово о полку Ігоревім", "Слово о Законі і Благодаті", творів українських і зарубіжних письменників, вивчення усної народної творчості, фольклору подало широкую картину історико-літературних процесів в Україні в цілому, а також на окремих її територіях.

Треба відзначити, що опрацювання М. Грушевським перших томів "Історії української літератури" у Відні відбувалося в досить складних умовах вимушеного еміграційного періоду (березень 1919 — березень 1924 рр.), про що свідчить його "Автобіографія" [6].

Більшість зібраних до праці документів, у тому числі й особистий архів М. Грушевського, було втрачено ще під час революції та громадянської війни 1917—1918 рр. Ситуація змусила автора "Історії української літератури" під час вивчення документального матеріалу іноді посилатися на джерела з пам'яті. Проте він не переставав слідкувати за літературними новинами, "багато часу віддавав реферуванню, критиці, бібліографії української і світової літератури...", що відзначено ним у передмові до першого тому видання [7], і бібліографічний апарат твору все ж виявився багатим.

Щодо різноманітності зібраного матеріалу та глибини його аналізу "Історія української літератури" М. Грушевського є унікальним явищем світової літературознавчої науки, що відзначали історики, літературознавці, вчені-славісти (О. Білецький, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Д. Чижевський, І. Франко).

Будучи новатором у багатьох починах, М. Грушевський мав власні погляди і на бібліографічну структуру праць. Обов'язковими її елементами були: вступ, основний зміст,

примітки, в яких часто містилися огляди літератури стосовно окремих в тексті тем.

Дослідник здійснив чітку диференціацію літературних джерел, які ним використовувались. Кожен із томів багатотомного видання був присвячений хронологічно визначеному періоду й у зв'язку з цим — відповідному розвитку літературного процесу на території України. Приміром, перший том "Історії української літератури" присвячено найдавнішому фольклору. Відомості про оригінальні обрядові пісні, заклинання, молитви, казки та інші пам'ятки усної народної творчості, які були зібрані в різних частинах країни, автор подав через бібліографічні списки, цитати, підрядкові та внутрішньотекстові бібліографічні посилання, коментарі автора тощо.

У 1924 р. вчений повернувся в Україну, щоб продовжувати наукову роботу над "Історією української літератури" та "Історією України-Руси", про що свідчить один із маловідомих листів М. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. Буценка [3].

Як відомо, перші три томи "Історії української літератури" М. Грушевського вийшли у 1923 р. у Львові, а останні томи були написані й видані ним у 1925—1927 рр. у Києві після повернення з еміграції. Багатотомна ж "Історія України-Руси" друкувалась протягом тривалого часу у Львові, Відні, Києві у 1898—1936 рр. Дві частини IX тому твору побачили світ відповідно у 1928 і 1931 рр. після повернення М. Грушевського, а X том вийшов у 1936 р. вже після смерті вченого.

У країні у двадцять роки минулого століття саме дебатувалися гасла "районізації", що розглядалася радянською владою як засіб активізації економічного, культурного і соціального будівництва. За цих обставин історик вбачав необхідним проведення планової наукової роботи, яка полягала б в організації дослідження "всебічної історії краю в певних історичних районах" [22].

На пропозицію М. Грушевського, в системі історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (далі — ВУАН) при науково-дослідній кафедрі історії України було створено десять комісій з вивчення вітчизняної історії. Більшість із них здійснювала порайонні дослідження. Серед цих комісій — Комісія історії Правобережжя та Києва, Комісія історії Лівобережної України, Комісія районного дослідження Полудневої України, Комісія районного дослідження Західної України, Археографічна комісія, Комісія історичної пісенності та інші. Докладно про науково-організаційну діяльність М. Грушевського у ВУАН йдеться у праці П. Соханя, В. Ульяновського, С. Кіржаєва "М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність" [22], які вивчали цю проблему.

Порайонні дослідження, за переконанням вченого, мали сприяти виходу наукових тематичних збірників, щорічників, присвячених окремим українським територіям [22]. Про те, як уявляв собі М. Грушевський зміст і напрям регіонально-історичних досліджень у той період, дають уявлення, насамперед, написані ним передмови до двох збірників, що вийшли друком — "Київ та його околиця в історії і пам'яток" [8] та "Чернігів і Північне Лівобережжя" [13].

Чималу увагу тоді М. Грушевський приділяв науково-організаційному забезпеченню програм порайонних досліджень. У зв'язку з цим передбачалося заповнення існуючих прогалів у попередніх студіях і вироблення нових підходів і методик, зокрема, серії тематичних збірників, що мали охопити спочатку всі великі регіони, а потім їх спеціалізувати (правобережний, приміром, розбити на збірники волинський і подільський, а західноукраїнський — на галицький і холмсько-підляський). Підготовка таких збірників, на думку

М. Грушевського, мала б активізувати краєзнавчу роботу на місцях осередків дослідників, ввести до наукового обігу величезну масу віднайденого нового джерельного матеріалу, який на той час знаходився переважно в архівах та бібліотеках Ленінграда і Москви.

У процесі цієї діяльності вчений сподівався створити необхідну матеріальну і наукову базу для проведення археологічних розкопок, архівних пошуків, реставрацій. Створені за ініціативою М. Грушевського комісії розпочали широку програму історико-географічних, мистецтвознавчих досліджень. Активно працювала Археографічна комісія, очолювана М. Грушевським. У 1926 р. вона провела 12 засідань, на яких розглядався стан археографії в окремих регіонах України, питання пошуку та повернення в Україну вивезених архівних матеріалів. Планувалося опрацювання архівосховищ Москви, Ленінграда, Львова, Кракова, Варшави, Венеції, Парижа, Ватикану. Археографічні та фольклорно-етнографічні експедиції під керівництвом та за особистою участю Михайла Сергійовича і його доньки Катерини (наукового співробітника кафедри історії України ВУАН) виїздили в різні українські міста — Чернігів, Вінницю, Житомир — з метою фольклорного дослідження та збирання пам'яток старовини. Комісія Лівобережної України зосереджувала свої зусилля на поглибленому вивченні Гетьманщини, переважно на матеріалі Чернігівщини і Новгород-Сіверщини, і, зокрема, на науковому описанні археологічних та архітектурних пам'яток. Комісія Південної України та Запоріжжя і також вивчала досвід античної та середньовічної колонізації Чорноморського узбережжя та історію Запорозької Січі.

За власною оцінкою М. Грушевського, здійснення плану "історичної районізації" мало сприяти розвитку української науки, на чому він наголосив, виступаючи перед Президією Укрнауки на її Київському пленумі у січні 1926 р. [9]. Однак, сподіванням М. Грушевського справдитись до кінця не вдалось. Невдовзі Державне видавництво України, яке зобов'язалося випускати по два порайонні збірники на рік, відмовилося від своїх обіцянок, посилаючись на економічні труднощі. Вдалося видати лише перший збірник "Київ та його околиця в історії і пам'ятках". Причини ситуації, що склалася, з'ясували у своїй праці В. Пристайко та Ю. Шаповал, які вважали їх суто політичними [20].

Незважаючи на все, науковий доробок "порайонних комісій" зберігся в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, і ці матеріали заслуговують на уважне вивчення.

Таким чином, у бібліографічному плані розгляд наукового доробку М. Грушевського в різні періоди його життя, які ми намагалися простежити, підтверджує важливу роль територіально-історичних досліджень у творчій діяльності вченого.

Список використаної літератури

1. Багалій Д. І. Нарис історії України. Доба натурального господарства / Д. І. Багалій. — К. : Час, 1994. — 228 с.
2. Василенко М. П. Рец. на: Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. П. Василенко // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 151—158.
3. Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка ; редкол.: О. Т. Гончар [та ін.]. — К. : Веселка, 1992. — 549 с.
4. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський // Силуети епох / Л. Винар ; Укр. іст. т-во ім. М. Грушевського, Галиц. осередок. — Дрогобич, 1992. — С. 77—156.

5. Винар Л. Ранні історичні праці М. Грушевського і київська історична школа В. Антоновича / Л. Винар // Український історик (Мюнхен). — 1966. — № 3/4. — Рік III. — С. 26—32.
6. Грушевський М. С. Автобіографія, 1926 р. / М. С. Грушевський // Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., прим. А. П. Демиденка ; редкол.: О. Т. Гончар [та ін.]. — К., 1992. — С. 220—240.
7. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / М. С. Грушевський ; упоряд. В. В. Яременко. — К. : Либідь, 1993. — Т. 1. — 392 с. — (Літературні пам'ятки України).
8. Грушевський М. С. Київ та його околиця в історії і пам'ятках / М. С. Грушевський. — Х. ; К. : [б. в.], 1926. — С. VIII.
9. Грушевський М. С. Перспективи і вимоги української науки / М. С. Грушевський // Україна. — 1926. — Кн. 1. — С. 10, 13.
10. Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. С. Грушевський // Вісник НАН України. — 1994. — № 9/10. — С. 72—100.
11. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський // Київ. — 1988. — № 12. — С. 117—139.
12. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський // Київ. — 1988. — № 9. — С. 114—149.
13. Грушевський М. С. Чернігів і Північне Лівобережжя / М. С. Грушевський. — К. : Держ. вид-во України, 1928. — С. V—VI.
14. Грушевський М. С. Щоденник (1823—1889) / М. С. Грушевський // Київська старовина. — 1993. — № 3. — С. 223—251.
15. Грушевський М. С. Щоденник (1888—1894) / М. С. Грушевський. — К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. — 261 с.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. X, спр. 4485, арк. 2—3.
17. Крупницький Б. Д. Михайло Грушевський і його історична праця : [передмова] / Б. Д. Крупницький // Історія України-Руси / Грушевський М. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 1. — С. 1—29.
18. Н. В. Рец. на: Грушевський М. С. Барское старство... / [Н. В. Молчановский] // Киевская старина. — 1895. — Т. 48. — С. 103—112.
19. П. Г. Рец. на: Грушевський М. С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк (К., 1890) / [П. В. Голубовский] // Киевская старина. — 1890. — Т. 30. — С. 333—334.
20. Пристайко В. І. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття, 1924—1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. — К. : Україна, 1996. — 335 с.
21. Ситник О. Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика / О. Ситник // Український історик. — 1991—1992. — № 3/4. — С. 169—178.
22. Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia : ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржасв. — К. : Ін-т укр. археографії АН України, 1993. — 321 с.
23. Филевич И. П. Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год / И. П. Филевич // Славянское обозрение. — СПб., 1892. — Т. 1. — С. 418—421.

Проанализированы территориально-исторические исследования Михаила Грушевского, определено место в них документоведческой и библиографической информации — списков архивных источников, научной литературы библиографических ссылок, инверсий, комментариев и т. д.

The territorial and historical research made by Mykhailo Hrushevskyyi are analyzed in the paper, the place of documentological and bibliographic information (lists of archival sources, scientific literature citations, inversions, comments, etc) in his research is defined.

Матеріал надійшов у редакцію 27 жовтня 2010 року